

NUTQIY ETIKET TUSHUNCHASI VA UNING O‘ZIGA XOSLIGI

Agzamova Gulrux Ravshan qizi

O‘zbekiston Davlat Jahon tillari Universiteti,
Lingvistika xitoy tili yo‘nalishi 2-kurs magistri

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada nutqiy etiketning ma‘nosi, o‘ziga xos qonuniyatlari, qoidalari haqida ma‘lumot berilgan. Nutqiy etiket keng qamrovli tushuncha ekanligi, uning ma‘lum birliklari, lingvopragmatika, xalq tilida salomlashish, uning o‘ziga xos xususiyatlari keltirib o‘tilgan.*

***Kalit so‘zlar:** etiket, nutqiy etiket, murojaat shakllari, ilmiy nutq, nutqiy vosita, lingvopragmatika, salomalshuv, xayrlashuv, kognitiv muhit, pragmalingvistika.*

Odob har qanday shaxsning xatti-harakatlarini ifodalaydi. Bu faqat dasturxon atrofida yoki ziyofatda bajarilishi kerak bo‘lgan qoidalar emas, balki bular insoniy munosabatlarning barcha me‘yorlari hisoblanadi. Bunday qoidalar yordamida boshqalar bilan munosabatlar tartibga solinadi. Muloqot madaniyati va insoniy xulq-atvor madaniyati bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, insoniy munosabatlarning barcha sohalarida – ishda, oilada, shaxsiy, siyosiy va hokazolarda namoyon bo‘ladigan muloqot madaniyatiga e‘tibor qaratish lozim. Nutq etiketi salomlashish, minnatdorchilikda namoyon bo‘ladigan nutq odobiga asoslanadi. “Etiket” so‘zi fransuz tilidan olingan bo‘lib, “yorliq” degan ma‘noni anglatadi. Ammo u yunoncha “etos” – “odat”, “xarakter” asosida shakllangan. “Axloq lug‘ati” tushunchasini beradi.

Odob – bu insonlarga munosabat (boshqalar bilan muomala qilish, murojaat qilish va salomlashish shakllari, jamoat joylarida o‘zini tutish, o‘zini tutish va kiyim-kechak) bilan bog‘liq xatti-harakatlar qoidalari to‘plami.¹

¹ Begmatov E. Oliy ta'lim tizimida nutq madaniyatining o'rni. –Toshkent: O'zbekiston, 1999, 38-b

Nutq etiketi insoniy madaniyatning asosiy ifodasidir. Etiket keng qamrovli tushuncha bo'lib, u ma'lum ma'noda, umumbashariy miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalarini o'z ichiga oladi. Bu tushuncha turli taraflama o'rganadi. Namunaviy nutqning asosiy talablaridan yana biri aytilmoqchi bo'lgan muddaoning tinglovchiga to'g'ri va aniq borib yetishi, ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi. Hamda bu masalalarning amalga oshirilishida nutq oldiga ayrim talablar qo'yiladi, bu esa kommunikativ aspekt muammolaridan hisoblanadi. Nutqiy etiket deyilganda, so'zlashuv odobi qoidalarini tartibga soluvchi milliy, o'ziga xos stereotiplar, suhbatdosh bilan aloqa o'rnatish, aloqani tanlangan tonallikda davom ettirish yoki tugatish uchun qabul qilgan formulalari nazarda tutiladi.

Ma'naviyati yuqori bo'lgan inson barkamolligi uning omilkorligi, bilimdonligi, donishmandligida namoyon bo'ladi va unda albatta nutq madaniyati ham yuqori darajada bo'ladi. Til odobi ko'nikmalarini, nutq madaniyati malakalarini egallash, adabiy til me'yorlariga amal qilish oliy ma'lumotli shaxs uchun juda muhim. Umumiy tarzda aytiladigan bo'lsa, nutq madaniyati sohasi adabiy til doirasida fonetikadan tortib to'uslubiyatgacha bo'lgan barcha lingvistik sohalarni qamrab oladi. Ilmiy jihatdan asoslangan nutqning o'ziga xos jihatlari mavjudligi va u qaysi fan sohasida bo'lishidan qat'iy nazar ma'lum me'yorlarga bo'ysunishi kerakligi nutq etiketining boshqa nolingvistik sohalar bilan aloqadorligini ko'rsatuvchi omillardan sanaladi. Chunki nutq etiketi bu eng avvalo, nutqning to'g'riligi demakdir, ya'ni yaxshi nutq noaniqlikka, uzundan uzoq jummalarga qarshi bo'lishi, qisqalik va aniqlik uning o'lchovi bo'lishi lozim. Har qanday ilmiy nutq uchun bu mezonlar asosiy talablar hisblanishini bilamiz. Keng ma'noda esa nutq etiketi nutqiy ta'sirchanlikni, ijodiy yorqinlikni, o'tkirlik va ifodalilikni bildiradi. Bu jihatdan istalgan soha vakili og'zaki nutqning madaniy me'yorlarga asoslanishi, ma'lum normalarga bo'ysunish zarurati muhimki, bu holat har qanday notiqning madaniyati va saviyasini ko'rsatuvchi jihatlar sanaladi.

Nutq odobi salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha bo'ladi, tinglovchida yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Salomlashishning ahamiyati haqida hindlarda shunday naql bor: "Bitta salom

bilan beshta narsaga - o‘zini yengil sezish, shon-shuhrat topish, qut-barakali, ilmi bo‘lish va nihoyat uzoq umr ko‘rishga erishiladi”.

Ha, salomda gap ko‘p, salomlashish, salom berishning ham o‘ziga yarasha qonun-qoidalari bor. Afsuski, o‘zimizning sharqona salomlashish odobimizga yetarli darajada e‘tibor bermayapmiz. “So‘z boshi – salom”, deganlaridek, suhbatdoshlar muloqoti “assalomu alaykum”, “vaalaykum assalom” jumalari bilan boshlanadi. Bu suhbatdoshlarning tanish yoki notanishligidan qat’iy nazar o‘zaro hurmat va ehtirom belgisi hisoblanadi. Ammo keyingi paytlarda biror joyga kirib borayotgan, telefonda suhbat boshlayotgan kishilarning salomlashishni unutib borayotganligiga tez-tez guvoh bo‘lib qolmoqdamiz.

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida nutqiy vositalar mavjud. O‘qituvchi ularni o‘z o‘rnida ishlatishda hamma uchun va o‘z shogirdlari uchun o‘rnakdir. Madaniyatli kishi o‘z aybini bo‘yniga ola bilishi, aybi uchun kechirim so‘rashni ham bilishi lozim. O‘z aybi uchun uzr so‘rash o‘z g‘ururini yerga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir. Yetuk kishiga xos fazilatlardan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan “xayr, sog‘ bo‘ling”, “xayr, ko‘rishguncha”, “xayr, omonlikda ko‘rishaylik” kabi ta’sirchan iboralar mavjud. Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga o‘z vaqtida minnatdorchilik bildirish odobini ham o‘rgatib borish lozim. Tilimizda rag‘batlantirishni, minnatdorchilikni anglatadigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o‘z o‘rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi.

“Har bir kishining madaniylik darajasi, o‘qib qanchalik tarbiya ko‘rganligi uning yozma va og‘zaki nutqidan bilinadi”.¹

Tilning dunyoni bilish, bilimlarni to‘plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go‘zallik kategoriyalarini voqelantirish

¹. Iskandarova Sh. O‘zbek nutqi odatining muloqot shakllari. Avtoreferat. – Samarqand: 1993, 87-b

kabi qator vazifalarni bajarishiga qaramasdan, uning asosiy funksiyasi kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir.

Nutqiy etiket birliklari bevosita xalqning madaniyati, mentaliteti, diniy qadriyatlari, insonlarning hissiyotlari bilan bog'liqligi bois, ularni lingvopragmatik jihatdan chuqur o'rganishni taqozo etadi. Lingvopragmatika birinchi bo'lib g'arb tilshunosligida namoyon bo'ladi. Lingvopragmatika -pragmalingvistika va sotsiopragmatikaning o'rtasida joylashadi. Bu yerda lingvopragmatika verbal muloqotning ikki asosiy komponentlari orasida kerakli halqa (zanjir) vazifasi bilan favqulodda muhim ahamiyat kasb etadi. Lingvopragmatika ham til tizimi, ham so'zlovchining kognitiv muhiti orasidagi moslashuvni belgilaydi. Bu umumiy pragmatikaning boshqa biror qismiga mos kelmaydi. Jumladan, pragmalingvistika, ko'proq grammatik xatolarni tekshirishga moyil bo'lib, noto'g'ri grammatikani qo'llab bildirilgan fikr anglashilmovchilikga olib kelishini misol qilish mumkin.

Tilning, uning faollashgan amaliy ko'rinishi – nutqning va uni tashkil etuvchi nutq birliklarining, shu jumladan, gaplarning lingvopragmatik aspekti muammolarining tadqiqi haqida ham shunday deyish mumkin. Ijtimoiy meyorlar va til o'rtasidagi bog'liqlik lingvopragmatika doirasida o'rganilib, qisman sotsiologiya va qisman lingvistikani o'z ichiga oladi. S.Levinson ta'kidlagandek, jamiyat vakillari bilan muvaffaqiyatli muloqotga kirishish va ijtimoiy qonun qoidalarga rioya qilish uchun sotsiopragmatika, yani ijtimoiy ong, xulq-atvor, mentalitet kabi qadriyatlarni nazariy jihatdangina bilishning o'zi yetarli emas. Shu bilan birga pragmalingvistika, yani jamiyat tiliga bog'liq lingvistik qonun-qoidalarni bilish bilan cheklanish ham to'g'ri kelmaydi.

Adabiyotlar:

1. Begmatov E. Oliy ta'lim tizimida nutq madaniyatining o'rni. –Toshkent: O'zbekiston, 1999, 38-b
2. Iskandarova Sh. O'zbek nutqi odatining muloqot shakllari. Avtoreferat. – Samarqand: 1993, 87-b
3. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
4. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: Filologiya fanlari doktori dissertatsiya avtoreferati. Toshkent 2000, 65-b
5. Pardayev Z. Pragmatik lingvistika. –Samarqand, 2013. –104 b.
6. Белов В. Лад: Очерки о народной эстетике. М.: Молодая Гвардия, 1988.
7. Школа этикета / Авт.-сост. Л.С.Лихачева. Екатеринбург: Средн.-Урал. кн. изд, 1997.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. 2008 , 318 б